

UDK 101. (109)

Mansurbek AYTBAYEV,
Toshkent davlat agrar universiteti dotsenti, PhD

TDTrU.f.f.d. prof. J.S.Ramatov taqrizi asosida

MAHMUD ZAMAKHSHARI'S VIEWS ON BEING

Annotation

This article analyzes the views of Mahmud al-Zamakhshari on the issues of existence and its forms, the end of existence, the hereafter, absence, heaven and earth, human creation, existence, movement, physical world and metaphysical world.

Key words: Existence, path, earth and sky, transfiguration, doomsday, afterlife, life, death, existence, movement, morality, active consciousness, human nature.

ВЗГЛЯДЫ МАХМУДА ЗАМАХШАРИ НА СУЩЕСТВОВАНИЕ

Аннотация

В данной статье анализируются взгляды Махмуда аз-Замахшари на вопросы существования и его форм, конца существования, загробной жизни, отсутствия, неба и земли, творения человека, существования, движения, физического мира и метафизического мира.

Ключевые слова: Существование, путь, земля и небо, преобразование, конец света, загробная жизнь, жизнь, смерть, существование, движение, мораль, активное сознание, человеческая природа.

MAHMUD ZAMAXSHARIYNING BORLIQ HAQIDAGI QARASHLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Mahmud az-Zamaxshariyning borliq va uning shakllari, borliqning oxiri, oxirat, yo'qlik, osmon va yerning, insonning yaratilishi, mavjudlik, harakat, jismoniy dunyo va metafizik dunyo masalalariga oid qarashlari tahlil qilingan.

Kalit so'zi: Borliq, yo'qlik, yer va osmon, shakl o'zgarishi, qiyomat, oxirat, tiriklik, o'lim, mavjudlik, harakat, axloq, faol ong, inson tabiati.

Kirish. Mo'tazila nuqtayi nazaridan kalomda borliqning yo'qolishini ifodalovchi "fano" tushunchasi dunyoning butunlay yo'q bo'lib ketishini anglatadi va olamni undagi barcha narsalar bilan birga halok bo'lishini, Allohning o'zidan boshqa hech narsa qolmasligini bildiradi. Ahli sunnat va mo'tazila tarafdorlari fano masalasida yakdildir. Mo'taziliylarning ko'pchiligi, xususan, uning baxshimiylik yo'nalishi vakillari fanoni butunlay yo'qlik deb hisoblashsa, husayniya mazhabi uni butunlay yo'qlik emasligini, balki parchalanish shaklida sodir bo'lishini ta'kidlashadi. Ko'pchilik mo'tazila vakillari fikriga ko'ra, borliq butunlay vayron bo'lgandan keyin, yo'qlikdan vujudga keladi. Ikki mazhab o'rtasidagi itilofning asosiy sababi birinchi mazhab qarahiga ko'ra "ma'dum" so'zining mutlaq yo'qlikni ifodalashi bo'lsa, ikkinchisida "ma'dum" shayiyat masalasidir, ya'ni yo'qlikdan keying holat ham biror narsa deb nomlanishi mumkin. Birinchi qarashni qo'llab-quvvatlovchilarning fikricha, borliq yo'q bo'lib ketgan mavjudotlarni qayta yaratish shaklida bo'ladi. Ikkinchi qarashga ko'ra esa, parchalangan borliqning bo'laklarini birlashtirib, ruhlar tanalarga qaytariladi. Birinchi qarashni qo'llab-quvvatlovchilarning fikricha, borliq mutlaq yo'qlikka aylanadi;

ikkinchi fikrni qo'llab-quvvatlovchilarga ko'ra, odam qaytib kelgandan so'ng borliq qayta tiklanadi. G'azzoliy bu masala bo'yicha ham mo'tazila, ham islom falsafasida bu ikki holatdan birini dalillovchi aniq isbot yo'qligini aytadi. Taftazoniy ham xuddi G'azzoliy kabi har ikkala holat ham mumkinligini qayd etadi. Uning baxshimiylik an'anasidan ekanligi haqida fikrlar mavjud bo'lsa-da, bu boradagi Zamaxshariyning qarashlari husayniya mazhabi nuqtayi nazariga yaqinroqdir.

Zamaxshariyning diniy-falsafiy g'oyalarini shakllantirishda katta ta'sir ko'rsatgan ustozlari va do'stlari Ibn al-Malahimiy Husayniy (vaf.536/1141) hisoblanadi. Aksariyat ahli sunnat va mo'tazila vakillari dunyo butunlay vayron bo'lib, hamma narsa yo'q bo'lib ketgandan keyin ikkinchi tirilish boshlanadi, degan qarashni ilgari surishsa ham, Zamaxshariy buni dunyoning butunlay yo'q bo'lishi emas, balki shaklining o'zgarishi deb hisoblaydi. Qof (50/41) surasida sur chalinishi ikkinchi marta ta'riflanganda:

Ya'ni, "Quloq sol! Bir kuni jarchi yaqin joydan chaqiradi" deygan jumla uchraydi. Zamaxshariyning yozishicha, jarchi Isrofilidir. Jarchining juda yaqin joydan chaqirishini osmonga eng yaqin bo'lgan Maqdisdagi qoya tepasi deb talqin qiladi. Demak, borliq butunlay yo'q bo'lmagan, bu esa, oxirat borliqning shakli o'zgarishi ekanligidan dalolat beradi. Yer yuzidagi hamma narsa vayron bo'ladi va qayta tiklanadi. Shu boisdan ham, Isrofilning qiyomatdan keyin Bayt-i Maqdisdan yuqoriga chiqishi haqidagi fikr Zamaxshariyning borliqdagi shakl o'zgarishi haqidagi qarashlarini tasdiqlaydi. Zamaxshariy qiyomat tufayli yerni boshqa yer bilan, osmonni esa boshqa osmon bilan almashishi masalasida baxshimiy va husayniya o'rtasidagi itilof borligini ta'kidlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Zamaxshariy o'z fikrini isbotlash uchun Abdulloh ibn Mas'ud Ibn Molikdan: "Odamlar hech qanday gunoh qilinmagan oq tuproqda qayta tiriladilar ... yer kumushga, osmon oltinga aylanadi va inson shunday muhitda qayta tiriladi...biz yerni boshqa joyga, osmonni esa boshqa osmonga almashtirganimizda..." tavsifini keltiradi. Zamaxshariy baytdagi tabdil (o'zgarish, aylanish, almashtirish) ifodasiga to'xtalib, bu yerdagi o'zgarish borliqning o'zida ham, sifatlarida ham sodir bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi. Az-

Zamaxshariyning fikriga ko'ra, zikr etilgan o'zgarishning yer va osmonning o'zida sodir bo'lishi hamda ularning sifatlarining o'zgarishi ehtimolligini bildiradi. Sifatlarining o'zgarishiga tog'larning tekis bo'lib qolishi, dengizlarning esa qaynab turishi misol bo'la oladi. Bu yer yuzida hech qanday bo'rtmalar yoki shunga o'xshash notekisliklar bo'lmaydi, degan ma'noni anglatadi. Zamaxshariy bu misralar orqali qiyomatning kelishi bilan yerning tekislanishini olam shaklining o'zgarishi deb bilishi haqidagi fikrni tasdiqlaydi.

Oyat va hadislarida qayta tirilish badanga, tanaga xos, jismoniy hodisa ekanini aytilgan. Ahli sunnat va mo'tazila vakillari qiyomatda tananing tirilishiga imon keltiradilar. Darhaqiqat, ahli sunnat uchun qayta tirilish badanda bo'lishi fikri diniy farzlardan bo'lib, uni muhokama qilish ham joiz emas. Boshqa tomondan, islom faylasuflari tirilishning jismonan sodir bo'lishini ekanligini inkor etib, uning faqat ruhiy bo'lishini ta'kidlaydilar. G'azzoliy "Tahofut ul-falosifa" asarida faylasuflarni takfir qilgan masalalarda qiyomat masalasi birinchi o'rinda turadi. Islom faylasuflaridan Ibn Sino insonning vayron bo'lib, madumga aralashganidan keyin ham xuddi shunday qayta tirilishi mumkinligini asosli deb hisoblamaydi. Ibn Rushd ham qiyomatning jismonan emas, balki ruhiy bo'lishini ta'kidlaydi. Uning qarashlariga ko'ra, borliqning oxiri haqidagi oyat va hadislardagi tana va badan tasvirlari jannatga da'vat qilish va do'zaxdan qochishga undash maqsadida keltirilgan. Zamaxshariy mo'tazila mazhabiga amal qilib, tirilishning badanga oid hodisa ekanligini ilgari suradi. Qayta tirilishning jismoniy yoki ruhiy bo'lishi haqidagi bahslarga nuqta qo'yib, tana va ruhning birgalikda tirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, Alloh taoloning hayot va barcha jonzotlarni qayta yaratishini tiriltirish deb ataydi. Unga ko'ra, mavjudotni yo'qdan vujudga keltirish, ularni o'ldirish va qaytadan yaratish Alloh taoloning oliy qudratiga ikki dalildir.

Oxirat hayoti bilan bog'liq masalalarda ham az-Zamaxshariy tavhid tamoyiliga bevosita tayanadi. Zamaxshariy qiyomat masalasiga to'xtalar ekan, uning boshlanishi va mohiyati, qiyomatda butun mo'min-kofir insoniyat nimalarni boshdan kechirishini batafsil bayon qiladi. Zamaxshariyning fikricha, kofirlarning oxiratni inkor qilishining markazida aslida oxiratga ishonish yotadi. Chunki ular oxiratga e'tiqodni imkon qadar ko'rmaganliklari uchun oxiratni inkor etar edilar. Qayta tirilishni inkor etuvchi kofirlar uchun osmonlar va yerning yaratilishi insonning yaratilishiga nisbatan osonroq ekanligini biladilar. Sababi, kofirlar yer va osmonning yaratilishi buyuk kuch talab qiladigan ish ekanini anglab yetishgan va bunga faqat Alloh qudrati yetishini qabul qilganlar. Shu sababli, dalil sifatida Alloh taoloning qudrati jihatidan insonning qayta yaratilishi yer va osmonni yaratishga nisbatan ancha soddaga ekanligini keltiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamaxshariy Alloh taoloning borliqni ilk yaratishi va qayta yaratishni izohlar ekan, kofirlarga borliqni qayta yaratish ham xuddi ilk yaratish kabi oson ekanini tushuntiradi. Zamaxshariy tavhid tamoyiliga amal qilgan mo'taziliy sifatida na birinchi yaratilish, na qayta yaratilish Alloh uchun mushkul emas, deb ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, jins, tur va o'lcham kabi eng kichik xususiyatlarni bilganligi sababli, unga hamma narsani qilish oson kechadi. Zamaxshariy qayta yaratish mavzusiga o'z mazhabi nuqtayi nazaridan yondashadi. Uning so'zlariga ko'ra, biror ishni birinchi marta qilish – bu ishni bajaruvchining ixtiyoridir. Qayta yaratish esa, Allohning va'dasidir. Chunki Alloh taolo insonlarning zimmasida qilgan amallari uchun hisob-kitob qilishni vojib qilgan. Shuning uchun ham farz bo'lgan amal imkonsiz amaldan eng uzoq va amalga oshish ehtimoli esa eng yaqin bo'lgan amaldir. Shuning uchun ham Alloh taolo qayta yaratishni amalga oshirishni o'zi uchun ilk yaratilishdan osonroq amal deb biladi. U o'likdan tirikni, tirikdan o'likni chiqargan zotdir.

Zamaxshariyning ta'kidlashicha, Alloh taolo qushni tuxumdan chiqarganidek, o'likni ham tirikdan chiqaradi. Yer yuzida hayvonlar va o'simliklar yaratilib, hayotga kirganidek, odamlar ham qabrlaridan tiriltiriladi. Tirikdan o'likgacha, o'likdan tirikgacha har xil ziddiyatlarni keltirib chiqarishga qodir Alloh taoloning qudratida birinchi maxluq va ikkinchi maxluq teng sanaladi.

Zamaxshariyning Alloh taoloning qudrati haqida so'z yuritar ekan, Allohning qudrati bir xil holatda ekanini izohlaydi. U bir vaqtning o'zida har bir tovushni eshitadi va bir vaqtning o'zida ko'rinadigan hamma narsani ko'radi. Bir ishni bajarish uning boshqa ishni bajarishiga to'sqinlik qilmaydi. Alloh uchun yaratish va tiriltirish bir xildir.

O'zining o'tkir tili bilan mashhur bo'lgan Zamaxshariy boshqalardan farqli o'laroq, qiyomatni inkor etuvchilarni tanqid qiladi. Zamaxshariyning fikricha, inson tirilishini inkor etib muhokama qiladigan masala – yo'qlik, ya'ni insonning o'zi vujudga keladigan sohadir. Yo'qlikdan paydo bo'lgan insonning ijodni inkor etishi aslida uning aslini inkor etishni anglatadi. Bunday yondashuv quruq qaysarlik va takabburlikdan boshqa narsa emas. Chunki inkor qilingan hodisa Alloh taoloning yaratilishning birinchi dalili bilan qudratli deb sifatlagan narsalardan biridir.

Az-Zamaxshariy falsafiy qarashlariga oid barqaror, haqiqiy, mavjudlik va ijmo ma'nolarini anglatuvchi "haq" so'zi ham Qur'onda tilga olingan Allohning to'qson to'qqiz ismlaridan biridir. Allohni bilish va yaratilgan narsalarni shu ilm bilan baholash nuqtayi nazaridan "haq" islom metafizikasining asosiy tushunchasidir. Metafizik tamoyil sifatida "haq" so'zining ma'nosi uning diniy va falsafiy ma'no shakllarini belgilab bergan. Haq bu borliq tamoyili sifatida voqelik, bilish tamoyili sifatida haqiqatdir. Bu o'ziga xos qadriyat tamoyili sifatida adolatni anglatadi. Shu bilan birga, haq kalom ilmining g'oya va tasdiqlarini to'g'ri asosda ko'rib chiqish vositasi bo'lgan hikmatni nazarda tutadi. Bundan tashqari, haq shaxsiy fazilatlarini va ijtimoiy tinchlikni shakllantirish, inson darajasini oshirish, farovonlikni ta'minlash uchun zarur bo'lgan bilimlardir. U ijtimoiy munosabatlarda taraqqiyotga imkon beruvchi muhim tamoyildir. Haq, shuningdek, kalom ilmining tasavvur va tekshirish jarayonlarida qo'llaniladigan muhim o'lchovidir. Haq tushunchasining semantik zichligi tarix davomida turlicha talqin qilinishiga olib kelgan. Ana shu sabablarga ko'ra muhim ahamiyatga ega bo'lganligi sababli kalomdagi oliy voqelik Qur'ondagi haq tushunchasining ma'no shakllari orqali tahlil qilindi.

Tavhid islom dini aqidasiining asosi bo'lgan Allohning birligidir. Mo'tazala tariqati vakillari tavhiddan boshlab, ba'zi masalalarda boshqa diniy oqimlardan farqli qarashlarni ilgari surganlar. Ularning fikricha, tavhid hukmiga asosan, Alloh taoloning sifatleri zotidan farq qiladi. Chunki, ularning fikricha, bu fikrning teskarisi, ya'ni Alloh taoloning zoti bilan sifatlarining bir ekanligi tavhidga qarshi chiqadi.

Mo'tazila vakillari sifat jihatidan o'zlarini ahlu't-tavhid deb atagan bo'lsalar, ahli sunnat ulamolari tomonidan Muattila (Allohning sifatlarini inkor qiluvchilar) deb ta'riflangan. Mo'tazila a'zolari fikriga ko'ra, insonning ixtiyori to'liq o'zida bo'lib, o'z qilmishi uchun faqat o'zi javobgardir. U yaxshi yoki yomon nimaiki qilsa, bu uning o'zinikidir. Shuning uchun ham qilgan yaxshiliklari uchun savob, yomonliklari uchun esa jazolanadi. Agar bandaning ishiga Alloh taolo aralashganda edi, banda o'z ishiga javobgar bo'lmas edi. Chunki bu holatda majburlash (jabr) bo'lib, majburlash ostida insonni o'z qilmishi uchun javobgarlikka tortish shafqatsizlikdir. Bu Allohning adolatiga to'g'ri kelmaydi. Chunki Alloh eng adolatli zotdir.

Yaxshi ish qilganlarni mukofotlash va yomonlik qilganlarni jazolash (al-va'd val-void), ya'ni yaxshi amallarning savob bo'lishi va yomonliklarning jazoga

tortilishi muqarrardir. Binobarin, Alloh taolo adolat talabi sifatida yaxshi amal qilgan bandalarini jannat (al-va'd) bilan mukofotlaydi;

yomon ish qilgan bandalarini jahannam (al-void) bilan jazolashini ham bildirgan. Alloh taolo buning teskarisini qilishi va bu va'dadan voz kechishi bilan ularni mo'min deb jannatga albatta kiradi, katta gunoh qilib, tavba qilmay vafot etgan kishi albatta do'zaxga tushadi. Bu Alloh adolatining talabidir. Mo'tazila bu nuqtayi nazar bilan axloqiy buzuqlikni keskin rad etadi.

Az-Zamaxshariyning fikriga ko'ra, katta gunoh qilgan odam imon bilan kufr oralig'ida bo'ladi. Bu qarash gunohkorlarni kofir deb bilganlar bilan ularni mo'min deb bilgan Rahmat firqalari o'rtasidagi mo'tadil qarashni ifodalaydi. U jamiyat va sog'lom axloqiy tuzilmani saqlash maqsadida har bir musulmonni yaxshilikka buyurib, yomonlikdan qaytarmoqni lozim deb biladi.

Az-Zamaxshariy falsafasida inson tabiati masalasi ham faol tadqiq etilgan. Ayniqsa allomaning antropologik qarashlari har tomonlama rivojlangan tizimni ifodalaydi, unda ruh tushunchasi markaziy kategoriya hisoblanadi. Mutafakkirning fikricha, inson ikki qism ya'ni tana va ruhdan iborat ongli mavjudot hisoblanadi, lekin ruh insonning asl mohiyati, tana esa ruhning mexanizmi va uning shaklini tashkil qiladi. Inson tanasi, ruh bilan solishtirganda, nuqsonli, uning zindonidir. Badan va ruh o'rtasidagi bog'liqlik muammosiga to'xtalib, az-Zamaxshariy ularning o'zaro bir-biriga kirib borishi haqida so'z yuritir ekan, atirgul tanasiga atirgul suvining va kunjut tanasiga moyning kirib borishi bilan bog'liq holda tasvirlagan. Biroq, bu dunyoni faqat ruh anglaydi va idrok etadi, hislar esa ruh uchun tashqi ogohlantirishlarni idrok etishga xizmat qiladi. Shuningdek, ruh uni amalga oshirishdan oldin iroda va harakat qilish qobiliyatiga egadir.

Shunday qilib, az-Zamaxshariyning ontologik qarashlari uning dialektik fikrlarining eng yorqin namunasi bo'lib xizmat qilishi yaqqol ko'rinish turibdi. U o'zidan oldingi olimlar bilan jiddiy bahs yuritadi va ularning qarashlarini to'ldiradi, diniy va falsafiy tizimlarning zamonaviy intellektual dunyo sinovlariga dosh bera olmagan ko'plab "bo'laklari"ni ajratib oladi. Shu boisdan ham az-Zamaxshariyning merosi butun kalom tarixi davomida jonli bahs mavzusi bo'lib qolaveradi.

Az-Zamaxshariyning fikricha, inson ongi borliqni bilish salohiyatiga ega. Shaxsni harakatga undaydigan narsa ham borliqni bilishdir. Az-Zamaxshariy falsafasida inson borliqni bilish orqali anglaydi. Demak, az-Zamaxshariy nazarida bilish va borliq yoki borliq orqali bilish tengdir. Insonning to'liq shakllanishi o'limdan keyin tugaydi. Ko'rib turganimizdek, az-Zamaxshariyning bilim va amal tamoyili

yoki so'z va amalning yaxlitligi haqidagi qarashlari keyingi davrlarda yashab ijod qilgan buyuk mutafakkirlarimiz merosida tizimli ravishda o'z ifodasini topgan.

Az-Zamaxshariy dunyo tuzilishini tahlil qilar ekan, uning fazodagi chekli va chegaralanganligini tan olib, "Alloh taolo biznikiga o'xshash cheksiz olamlarni yaratishi mumkin", deb hisoblaydi. Yaratilganidan beri dunyo doimo harakatdadir, chunki faylasufning fikricha, "mavjudlik harakatdir". Az-Zamaxshariyning fikricha, "harakatdan to'xtash boshqa narsani anglatmaydi, faqat tananing bir joyda ikki lahza turishi, ya'ni uning ichida ikki lahza harakat qilishini anglatadi". Al-Ashariy olimning quyidagi fikr-mulohazalarini shunday izohlaydi: "Harakat qiluvchi kishining harakatlari tasodifdir; "to'xtash" esa faqat nutqqa oid: tana bir joyda qolsa, "bir joyda to'xtaydi" deyiladi. Ammo to'xtash harakatlanishdan boshqacha ma'noga ega". Al-Ashariy o'z asarining boshqa bir joyida az-Zamaxshariyning yana bir muhim g'oyasini shunday izohlaydi: "Harakat – mavjudlik, harakat –intilishdir... boshqa joyning mavjudligi undagi tananing harakatidir". Ko'rinish turibdiki, fizika sohasiga tegishli bo'lgan xulosalar mutafakkir metafizikasi bilan bog'liq. Demak, mo'tazililarning fikricha, jismlar Alloh taolo tomonidan yaratilish vaqtida "harakat qilish" holatida bo'ladi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, az-Zamaxshariy fikricha, Alloh olamni yo'q qilmaydi va qayta yaratmaydi, balki tabiatni asl holida saqlab, shaklini o'zgartiradi. Xuddi shuningdek, Alloh taoloning insondan tashqaridagi amallarni yaratishini haqida gapirar ekan, Az-Zamaxshariy Allohning olamga bevosita aralashuvi haqida emas, balki Alloh yaratgan o'z tabiatiga ko'ra harakat qiluvchi olam haqida gapiradi.

Zamaxshariyning fikricha, ota-onalar farzandlari uchun qiladigan duo va la'natlar qaytarilmaydigan duolar sirasiga kiradi. Shuning uchun biz farzandlar sifatida ularning duolarini qabul qilishga, la'natlaridan uzoq bo'lishga harakat qilishimiz kerak. Ota-onalar doimo farzandlari uchun ibodat qilishlari kerak. G'azablanganlarida ularga aytadigan la'natlari, natijada o'zlariga og'riq keltiradi. Eng yaxshisi, Alloh ajrini bersin, Alloh uni isloh qilsin, Alloh yaxshiliklarini ziyoda qilsin, Alloh shifo bersin, degan go'zal iboralarni o'rganishdir.

Xulosa va takliflar. Zamaxshariy mo'tazila mazhabiga amal qilib, tirilishning badanga oid hodisa ekanligini ilgari suradi. Qayta tirilishning jismoniy yoki ruhiy bo'lishi haqidagi bahslarga nuqta qo'yib, tana va ruhning birgalikda tirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, Alloh taoloning hayot va barcha jonzotlarni qayta yaratishini tiriltirish deb ataydi. Unga ko'ra, mavjudotni yo'qdan vujudga keltirish, ularni o'ldirish va qaytadan yaratish Alloh taoloning oliy qudratiga ikki dalildir.

ADABIYOTLAR

1. Highland J. Guidance, Tolerance, and the Reverent Mindset in the Thought of al-Ghazzali and Symeon // The Muslim World. 2004.
2. Абу Хамид аль-Газали. Крушение позиций философов. М.: «Ансар», 2007. – 281 с.
3. Jibril S. Ibn Rushd's Metaphysics // Philosophy and physics. 2020.
4. Öztürk M., Mertoğlu M.S. Zemaşşeri. <https://www.ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=21241>.
5. Ali Özek, Zemaşşeri ve Arap Lüğatçılığındaki Yeri, İstanbul 2005, s.
6. <https://muslimphilosophy.com/sina/art/ibn%20Sina-REP.htm>